

Катерина Петриченко

ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО ПОВСТАНСТВА (БЕРЕЗЕНЬ 1917 — СЕРПЕНЬ 1919 РР.)

За останній час в руслі вивчення історії України особливо зріс інтерес до висвітлення минулого свого краю. У зв'язку із цим набуває важливого значення питання дослідження селянського повстанського руху і визначення його особливостей у Київській губернії, території, де повстанський рух проявив себе найбільш повно та мав виразний антибільшовицький характер.

Метою даної статі є спроба проаналізувати селянський повстанський рух в Київській губернії в період від березня 1917 р. (зародження загонів Вільного козацтва) до кінця серпня 1919 р. (коли Київ був окупований денікінськими військами). Серед завдань поставлено такі: 1) розкриття понять, що вживаються на означення селянського повстанського руху; 2) висвітлення періодизації даного явища в Київській губернії; 3) розгляд типології, причин і наслідків руху.

Щодо історіографії, то її можна поділити на радянську, зарубіжну та сучасну. Радянська історіографія подавала цю тему спотворено, внаслідок чого повстанство впродовж багатьох років отримало визначення (в тому числі й наукове) «бандитизму», а його соціальна база, селянська по суті, була штучно обмежена купкою «куркулів», антирадянських «елементів»¹.

Другу групу літератури складає зарубіжна історіографія. Розробку окремих питань обраної теми подано в працях А. Безансона, А. Валійського,

А. Граціозі, О. Удовиченка, М. Шлемкевича². Особливо слід відзначити дослідження Ю. Кульчицького, що присвячено розгляду селянського повстанського руху за весь період його існування³.

У сучасній історіографії питання селянського повстанського руху представлено переважно узагальнюючими працями або такими,

що розкривають селянський повстанський рух по періодах і не дають повної картини явища⁴.

Перш ніж перейти до аналізу питання, розглянемо основні характеристики Київської губернії на 1917 р. З адміністративного боку Київщина поділялася на 12 повітів і 219 волостей. Найбільшим по території був Радомисльський повіт, що складав 19% всієї площі губернії, за ним ішли Київський — 11,1%; Уманський — 8,4%; Васильківський — 8,1%; Черкаський — 7,7%; Сквирський — 7,0%; Бердичівський — 6,7%; Звенигородський — 6,8%; Таращанський — 6,7%; Чигиринський — 6,4% і Канівський — 6,4%⁵.

За сільськогосподарським переписом 1916 р., на Київщині, крім 12 повітових міст, було 2.634 населених місць. За даними 1916 р., населення Київщини становило 4.778.275 чол. обох статей⁶. За кількістю населення Київська губернія стояла на першому місці серед інших губерній України, а по густоті — на другому після Поділля.

Щодо національного складу, то, за даними перепису 1897 р. склад населення Київщини був таким: українців — 79,2%; росіян — 5,9%; поляків — 1,9%; німців — 0,4; євреїв — 12,1% і інших 0,5%. Таким чином, у Київській губернії переважну кількість населення складали українці (4/5 всього люду)⁷.

За родом праці населення поділялося так: на кожні 100 душ припадало 70 зайнятих у сільському господарстві; 10 ремісників та промисловців; 8 торговців і працюючих у транспортній сфері; 12 службовців в урядових та громадських установах, військових, духівництва та ін.⁸

Отже Київська губернія в економічному відношенні була сільськогосподарською губернією, головним джерелом добробуту якої становило хліборобство, що найбільше зосереджувалося в південних повітах (окрім Черкаського і Чигиринського, де знаходилися лісові масиви).

Торкнемося поняття, які вживаються на означення явища селянського повстанського руху. Серед них вживаються такі, як партизанщина, партизанський рух, отаманщина, повстанський рух — і всі вони є означенням одного і того ж явища — селянського повстанського руху.

У радянській термінології подається чітке визначення поняття «партизанський рух», як один із видів боротьби народних мас за свободу та незалежність своєї батьківщини, яка ведеться на території, зайнятій супротивником⁹. Однак, досить часто у літературі того часу згадується інший термін — «партизанщина», а також «отаманщина».

Історики ще й до сьогоднішнього дня недооцінюють селянський повстанський рух та його роль у визвольній війні. Невірно називати його «отаманщиною», подаючи лише негативні риси цього руху. Щоправда, було чимало отаманів, які були авантюристами, опортуністами та безхарактерними пройдисвітами. Однак, більшість із них — це чесні, досвідчені та ідейні люди, що боролися за визволення власної землі з-під гніту окупантів.

Щодо терміну «повстанський рух», то, на думку Р.Рахманного, повстанець означало вояка самостійної збройної сили на своїй рідній території, сили з власною військовою структурою і центральним політично-військовим керівництвом на час до створення чи відновлення регулярної української національної армії та всенародного правління на базі української конституції¹⁰.

Провідниками повстанських загонів були отамани. Отаманська ідея зародилася в цілій Україні, і оспівані Т.Г.Шевченком Наливайки, Трясили, Гамалії, Підкови становили зразки провідницьких постатей революційних народних рухів в історії України¹¹.

Отаман був вождем, організатором, політиком і адміністратором, представником національних і соціальних інтересів певної місцевості чи округи. Його помічником був начальник штабу, здебільшого військовий фахівець. Стратегія й тактика повстанських загонів й успішність їх дій залежали від кваліфікації їхніх отаманів і начальників штабів, їх енергії й ініціативи. Дехто з повстанських отаманів намагався відродити у військовому побуті, одязі, озброєнні й тактиці традиції українського козацтва.

Основною організаційною формою отаманського руху в Україні були місцеві (сільські, волосні) й повітові повстанські відділи, групи, загони, які обороняли здебільшого своє село й найближчі околиці. Інколи, з метою спільних бойових дій, координували або об'єднували свої дії з сусідніми групами або загонами, проводили мобілізації у своїх районах, щоб поповнити відділи.

Таким чином, використання назви «отаман» обумовлювалось поверненням до вітчизняних військово-козацьких традицій минулих часів і потребою підкреслити верховенство єдиного військового керівника.

Отже, явище отаманського руху є військовим по своїй суті, але воно як і інші його назви такі, як партизанщина, повстанський рух, є відображенням селянського повстанського руху в Україні, що зародився у 1917 р. і тривав до середини 20-х років ХХ ст.

Базою повстанського руху в Україні було село, що підтримувало повстанців як матеріально, постачаючи харчі, одяг, взуття і приміщення, так і морально, підтримуючи їх бойовий дух та ідеї. Зброєю та військове спорядження бійцям доводилось здобувати самим під час боїв з ворогом чи з запасів по містах (найчастіше при відступі окупаційних військ), а часом, отримували від місцевих селян.

Щодо соціального складу, то можна стверджувати, що його основу складало переважно селянство з певними домішками сільської інтелігенції та люмпену. Багато з повстанців мали військову або вчительську освіту, ними ставали також кооператори, службовці, селяни, студенти, інколи й священики, які походили з сіл та околиць, в яких вони й діяли¹².

Щодо періодизації повстанського руху, то висловлюються різні думки:

1) за версією сучасних істориків, перебіг повстанського руху припадає на 1918–1923рр.¹³;

2) за діаспорним дослідником А. Валійським, його можна поділити на 3 періоди: I — від початку української революції 1917 р. (від появи Вільного козацтва) до серпня 1919 р., II — від серпня 1919 р. до кінця листопада 1920 р. (коли армія УНР змушена була відступити з України та була інтернована поляками); III — 1921–1922 рр. (перші два роки окупації України більшовиками)¹⁴;

3) Кульчицький Ю., який також підтримує періодизацію попереднього дослідника, вважає, що третій період охоплює більш широкий проміжок часу — від листопада 1920 р. до 1926 р.¹⁵;

4) зарубіжні дослідники такі, як А. Граціозі¹⁶ та А. Безансон¹⁷ вважають, що селянська боротьба з більшовиками тривала з 1918 по 1933 рр.

Повстанський рух є складним малодослідженим явищем періоду Української революції. За А.Адамсом, він виник у хаотичні часи, тому стихійну бурхливість селянських повстань та їхні мотиви важко точно проаналізувати¹⁸. У зв'язку із цим, щоб зрозуміти, як отаманський рух, продовжуючи традицію, знову виник у 1917 р. необхідно проаналізувати передумови та причини його появи протягом усіх періодів його існування: за Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. Також слід звернути увагу на типологію повстанського руху протягом досліджуваного відрізка часу.

Період з березня 1917 р. по серпень 1919 р. характеризувався чисельним і організованим спалахом повстанського руху селян. У регіоні Київської губернії він проявив себе у таких напрямках:

1) березень 1917 р. — серпень 1918 р. — Вільне козацтво; 2) паралельно з попереднім у період з березня 1917 р. по квітень 1918 р. існував аграрний рух; 3) весна-зима 1918 р. — антигетьманський рух; 4) січень-квітень 1919 р. — прорадянський; 5) квітень-серпень 1919 р. — антибільшовицький. Okремо слід також згадати про бандитські формування, які не ставили перед собою ніякої політичної мети і діяли впродовж громадянської війни.

Лютнева революція 1917 р. спричинила вихід на політичну арену широких народних мас, зокрема селянства України: «Тут — на Україні, в широких масах її людності, нагло прокинувся, збуджений зі сну, дух Мазепи і Хмельницького, коли мільйони «хохлів» відчували, — «хто вони, чії сини, яких батьків, ким, за що закуті»; коли вони почали розуміти, який вони в кайданах, що ті кайдани треба рвати і кропити волю злою кров'ю одвічного ворога вської свободи... Прокинувся патос великої любові до свого і ненависти до насильницького чужого»¹⁹.

Головні вимоги зводилися до двох: невідкладна передача великої земельної власності селянам і припинення війни, що пов'язувалося з встановленням української державності. У зв'язку із не вирішенням цих питань Центральною Радою розпочалася стихійна боротьба українського селянства за землю, що її ще називають аграрним рухом, що тривав з березня 1917 по квітень 1918 рр. Основними формами селянського руху з березня по першу половину серпня 1917 р. були:

- страйки сільськогосподарських робітників, видалення з роботи працівників і вимоги до поміщиків;
- потрави, знищення врожаїв поміщиків і кулаків;
- порубка і вивіз лісу;
- захоплення хліба, фуража, худоби, сільськогосподарських знарядь та іншого майна;
- заборона здійснювати посіви, знімати врожай, рубити та вивозити ліс, здавати землю в оренду;
- захоплення землі і маєтків;
- розгроми маєтків;
- постанови про передачу селянам землі, про обкладення податками, про ліквідацію відрубних ділянок.

Боротьба за поліпшення умов праці та збільшення оплати і за збереження лісів займало велике місце в селянському русі і було специфікою Київської губернії. Пік її активності припав на осінь 1917 р., коли відбулися збройні повстання проти великих

землевласників. Основними формами селянського руху були в той час такі:

- розгроми маєтків і захоплення поміщицького майна;
- описи й облік приватновласницьких маєтностей і встановлення над ними селянського контролю;
- конфіскація великих земельних латифундій та справедливий зрівняльний розподіл їх серед широких верств селянства.

Селянські виступи у вересні-жовтні 1917 р. були масовими і як правило організованими. На грудень 1917 р. форми руху — такі, як розгроми та захоплення економік, становили 86,1% усіх виступів селян Київщини, що свідчило про наростання селянської боротьби, яка спадає з наближенням періоду весняно-польових робіт. Щодо впливу політичних партій на селян, то у березні-серпні 1917 р. значним впливом серед них користувалися соціалісти-революціонери (есери), а з серпня в боротьбу за селянство активно включилися більшовики.

Крім суто стихійної боротьби, із загостренням проблеми охорони громадського порядку в містах і селах України та ослаблення державної влади і постійної військової небезпеки впродовж 1917 р. українське селянство було поставлено на шлях вироблення власних норм регуляції свого життя. Велику роль у цьому відіграло також відродження козацьких традицій, що стало одним із чинників у відновленні інституту самоврядування на місцях — Вільного козацтва, яке проіснувало в Київській губернії з березня 1917 р. по квітень 1918 р. Доведено, що Вільне козацтво не мало чітко окресленого політичного забарвлення, але найбільш впливовими у його середовищі були представники Української партії соціалістів-революціонерів. Після розширення восени 1917 р. соціальної бази руху — появи робітничих загонів козацтва — впливати на його розвиток почала й Українська соціал-демократична робітничая партія.

Вільнокозацький рух пройшов кілька етапів. Із них можна виділити такі:

1. Період зародження та ідейно-організаційного становлення перших вільнокозацьких громад — березень-серпень 1917 р.

2. Масове покозаччення українського суспільства, перетворення Вільного козацтва з суто селянського руху на загальногромадське явище. Утворення і боротьба за впливи кількох організаційних центрів вільнокозацького руху — відділу по формуванню Вільного козацтва при Генеральному Секретаріаті (утворений в серпні

1917 р.), Генеральної козацької ради, ради вільного козацтва робітників м. Києва — вересень-листопад 1917 р.

3. Спроби Генерального Секретаріату та генеральної козацької ради мобілізувати вільних козаків у ході конфлікту Центральної Ради з Раднаркомом РСФРР. Утворення реєстрового вільного козацтва. Активна участь вільнокозачих загонів в антибільшовицькій боротьбі. Перехід ролі об'єднаного центру до Звенигородського коша Вільного козацтва. Роззброєння і офіційний розпуск вільнокозачих загонів після завершення війни — грудень 1917 — квітень 1918 рр.

4. Участь загонів сільського вільного козацтва у повстансько-партизанській боротьбі проти гетьманського режиму. Розчинення вільнокозачих громад в українському повстанстві — травень-серпень 1918 р.²⁰.

Перші вільнокозачі громади виникли у березні 1917 р. в Гусаківській волості Звенигородського повіту Київської губернії, ініціатором створення яких був селянин с. Гусакова — Никодим Петрович Смоктій. У травні був утворений Звенигородський кіш, який очолив Семен Гризло. Провідною метою вільнокозачих громад був захист власницьких інтересів українського селянства.

Крім Звенигородського повіту, найбільш чисельним і організаційно оформленим влітку 1917р. було Вільне козацтво в Бердичівському, Васильківському, Черкаському, Київському, Сквирському, Уманському повітах Київської губернії.

Особливістю Вільного козацтва було поєднання рис громадсько-об'єднання з елементами воєнізованої організації. Головними рисами формування та діяльності Вільного козацтва була стихійність, організаційна непорядкованість, локальний характер дій. У зв'язку відсутності протягом тривалого часу координації на державному рівні у русі відбулося домінування вузькорегіональної спрямованості.

Доба існування Української Держави Павла Скоропадського також відзначилася численними селянськими заворушеннями й повстаннями, найбільші з яких Звенигородське та Таращанське, відбулися з квітня по грудень 1918 р. Основними причинами їх були неврегульованість земельного питання (ставка робилася на заможних землевласників та відновлення їх власності на землю та майна) та присутність іноземних військ. Впродовж виступів селян особливий вплив на маси мали партії українських соціал-демократів та українських есерів.

Загалом селянсько-повстанський рух за доби гетьманської держави, на думку дослідника П.П. Захарченка, можна поділити на 3 етапи.

Перший етап охоплює період з кінця квітня до кінця серпня 1918 р. Він розпочався зі зміною влади від Української Центральної Ради до Української Держави гетьмана П. Скоропадського, яка відбулася за безпосередньої участі австро-німецького військового командування. У цей період селянська війна досягла кульмінаційної точки і охопила усі губернії України.

На першому етапі з'являються супротивники режиму — Український національно-державний союз із його складовими, ліві українські есери, ліві українські соціал-демократи та більшовики. Кожна із цих сил намагалася вплинути на селянсько-повстанський рух.

Другий етап — кінець серпня — початок листопада 1918 р. Він характеризується спадом повстанського руху по всій території України. У цих умовах повстанці змінюють тактику воєнних дій. Одна їх частина припинила боротьбу, повернувшись додому, а друга — повела боротьбу партизанськими методами. А повстанці Чернігівщини і Звенигородщини обрали третій шлях. Втікаючи від переслідування німецьких окупантів, вони знайшли собі місце у «нейтральній зоні».

Із середини жовтня 1918 р. вже наближалась поразка країн Центрального блоку. На той же час переносилось збройне повстання, яке планувала здійснити наймасовіша опозиційна організація — Український національний союз. Робота велася у кількох напрямках — від підготовки громадської думки щодо розуміння необхідності збройного виступу до збору коштів і засилання на периферію відданих прихильників для формування там бойових загонів.

Третій етап охоплює період із листопада до середини грудня 1918 р. Директорія починає і доводить до переможного кінця антигетьманське збройне повстання. Розгромлені Антантою війська союзників відмовляють гетьману у підтримці і шукають переговорів із представниками Директорії Української Народної Республіки.

На підтримку Директорії ставали різноманітні верстви українського суспільства. Їх настрої були спрямовані проти землевласників, гетьмана, за вирішення питань землі і миру. Абсолютну більшість повстанців становили селяни та військові українського війська²¹.

Період перебування Директорії при владі у листопаді 1918 — серпні 1919 рр. відзначився кількома напрямками повстанського руху селян. Перший з них — проти Директорії проіснував з січня по квітень 1919 р. і був пов'язаний із розчаруванням селян політикою українського уряду, у першу чергу вирішенням земельного питання. Другий етап — антибільшовицький тривав з квітня по серпень 1919 р. Причинами його були такі: 1) проведення продрозкладки; 2) проведення примусової мобілізації в Червону Армію; 3) насадження комун; 4) невирішеність національного та релігійного питань. Частина отаманів встановила зв'язок зі штабом Армії УНР.

У Київській губернії протягом 1919 р. до вступу на її територію денікінців вибухнуло близько 500 селянських повстань²².

Якщо спершу повстанські загони виникали стихійно, то пізніше їх організацією та оформленням у ідеологічне русло займалася УПСР (боротьбисти) та УСДРП (незалежники).

Серед відомих повстанців 1919 р. Київської губернії можна виділити такі постаті: Д.Терпила (Зеленого), Батрака-Гончара, О.Соловського, І.Струка, Завгородного, Ю.Тютюнника, Ю.Мордалевича та ін.

Селянсько-повстанський рух в Київській губернії 1919 р. дав для історії специфічне явище, яке отримало назву «отаманія». Впродовж боротьби за існування української соціалістичної державності народні маси обирали своїх ватажків і, віддаючи данину козацьким звичаям, називали їх отаманами. Генерал армії УНР О.Удовиченко поділяв їх на дві категорії:

1. «Ті, що мали високий щабель національної свідомості і тому боролися за ідею незалежної України.

2. Ті, що були продуктом революції, без жодної моральної і патріотичної бази. На чолі останніх стояли авантюристи, а самі відділи склалися часто-густо з бандитів»²³.

Останніх підтримували більшовики та настроювали їх проти Української Армії. Основними завданнями таких отаманів були: пограбування населення, знищення євреїв та інтелігенції. Їх породженню сприяли такі фактори як відсутність єдиного координаційного центру повстанської боротьби, амбітність керівників загонів, традиційна селянська містечковість.

Отже, впродовж березня 1917 — серпня 1919 рр. у Київській губернії розгорнувся великий повстанський рух. У ньому можна виділити такі головні напрямки: Вільне козацтво, аграрний, антигетьманський, прорадянський, антибільшовицький. Однак,

незважаючи на це, він був об'єднаний вирішення двох важливих для селян питань: землі та миру. Ідеологічне тло йому створювали українські антибільшовицькі соціалістичні партії.

Хоча селянський повстанський рух і зазнав поразки в середині 20-х рр. XX ст. він мав свої здобутки: 1) відродження козацьких традицій та зростання національної свідомості селян; 2) підвищення їх активності у політичному житті держави (участь у вічах, демонстраціях, з'їздах); 3) вплив боротьби селян на запровадження політики непу в березні 1921р.; 4) застосування досвіду ведення повстанської боротьби у націоналістичному русі УВО та УПА в західних землях України в 20–40 рр. XX ст.

Серед недоліків слід відзначити локальний характер руху — «містечковість», стихійність, відмежованість від організованого спротиву ворогу; відсутність координації з боку державних органів; недостатній зв'язок окремих повстанських з'єднань і загонів між собою; прояви амбітності отаманів. Дії окремих повстанських загонів супроводилися деколи виявами бандитизму, погромництва. Саме схильність до локальних дій призвела до того, що більшість загонів рано чи пізно були викриті та знищені.

Подана стаття не претендує на вичерпне дослідження з питань селянсько-повстанського руху в Київській губернії і потребує більш ретельного вивчення соціальної бази руху, ідеологічної його бази та висвітлення детальних біографічних даних персоналій.

¹ Історія Української РСР. — К., 1977. — Т. 5; *Козельський Б.* Шляхом зрадицтва і авантюри (Петлюрівське повстанство). — Х., 1927; *Лихолат А. В.* Розгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922). — М., 1954; *Эйдеман Р.* Очаги отаманщины и бандитизма. — Х., 1921.

² *Безансон А.* Війна більшовиків проти селян // Всесвіт. — 1993. — № 9–10; *Валійський А.* Повстанський рух в Україні в роках 1917 — 1922 // Вісті комбатанта. — 1961. — № 4; *Грациози А.* Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 рр. — М., 2001; *Удовиченко О. І.* Україна у війні за державність. — К., 1995; *Шлемкевич М.* Українська синтета чи українська громадянська війна. — Б.м., 1949.

³ *Кульчицький Ю.* Повстанський рух 1918–1926 рр. // У пошуках історичної правди. Збірник на пошану Миколи Чубатого. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто, 1987; *Кульчицький Ю.* Шаблі з плугів. — Львів, 2000.

⁴ *Захарченко П. П.* Селянсько-повстанський рух за доби Української держави (квітень–грудень 1918 р.) — К., 1997; *Захарченко П., Земзюліна Н., Нестеров О.* У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році). — К., 2000; *Лободаєв В. М.* Вільнокозацький рух у березні–серпні 1917 р.: витоки і становлення ідейних та організаційних основ //

Український історичний збірник. — К., 1999; *Мусієнко В., Земзюліна Н.* До питання періодизації селянського повстанського руху в Україні (1918–1923 рр.) // Вісник Київського університету. — Історія. — 1996. — Випуск 34.

⁵ *Геринович В.* Провідник по Київщині. — Вінниця, 1919. — С. 249.

⁶ Там само.

⁷ Там само. — С. 250.

⁸ Там само.

⁹ Большая Советская Энциклопедия. — М., 1975. — Т. 19. — С. 232.

¹⁰ *Рахманний Р.* Державницька слава УПА. — Лондон, 1984. — С. 6.

¹¹ *Шлемкевич М.* Вказана праця. — С. 23.

¹² Енциклопедія українознавства. — Львів, 1996. — Т. 6. — С. 2118.

¹³ *Мусієнко В., Земзюліна Н.* Вказана праця. — С. 12.

¹⁴ *Валійський А.* Вказана праця. — С. 13.

¹⁵ *Кульчицький Ю.* Шаблі з плугів. — С. 21, 202.

¹⁶ *Граціози А.* Вказана праця. — С. 5.

¹⁷ *Безансон А.* Вказана праця. — С. 128.

¹⁸ *Кульчицький Ю.* Повстанський рух 1918–1926 рр. — С. 421

¹⁹ *Донцов Д.* За яку революцію. — Львів, 1990. — С. 15–16.

²⁰ *Лободаєв В.М.* Вказана праця. — С. 141–142.

²¹ *Захарченко П., Земзюліна Н., Нестеров О.* Вказана праця. — С. 83.

²² *Захарченко П.П.* Вказана праця. — С. 143–145.

²³ *Удовиченко О.І.* Вказана праця. — С. 51.